

Szász Lajos:

Trianon árnyékában. Egyházzakadások a Magyar Református Egyházban, az 1920-as években.¹

Abstract:

In the Shadow of Trianon. The Splits of Various Church Communities which the Reformed Church of Hungary during the 1920s

Following the end of the World War I, the resolutions of the Trianon Treaty (1920) tore apart not just the Hungarian state, but the Reformed Church of Hungary as well. This case study examines some ruinous effects of the after-war period in the life of the Reformed Church. Upon the ruins of the unwillingly disintegrated Hungarian Reformed Church, some separatist movement tried to gain field. Some Reformed pastors in the USA founded a tiny church which was affiliated to the prestigious Episcopalian Church in the U. S. They based this unexpected movement on some historical relations between the Hungarian Reformed Church and the Anglican Church. This movement lasted for nearly a decade, and it was supported sometimes even by the Hungarian bishops and politicians. A minister in Nagyvárad/Oradea founded a local movement, which was based upon former evangelical thoughts on the revival of the church. Both movements were condemned by the Reformed Church of Hungary as schisms and separatist movements. The study points out that these phenomenon highlighted the covered antagonisms in the church itself which had already a traumatic experience.

Keywords: *sedition, Episcopalian, awakening, Trianon, Reformed Church Hungarian*

Bevezetés

Tanulmányunkban Trianon egy eddig kevésbé hangsúlyozott következményével kívánunk foglalkozni. A történelmi Magyarország, és

benne a Magyar Református Egyház kényszerű feldarabolásának ugyanis a területi, egyházzervezeti egység megtörésén túl, vagyis éppenséggel azt kísérve magán a Magyar Református Egyházban, annak lelki egységén is törések keletkeztek.² Tanulmányunkban azt kívánjuk bizonyítani, hogy a trianoni döntés következtében beálló helyzet, illetve az új politikai szituációban helyét kereső magyarországi és az utódállamokba került egyházrészek közötti interakció olyan régebbi, bőven a világháború előtt kialakult lelki-szellemi törésvonalakat hozott a felszínre, amelyek végül kisebb-nagyobb egyházzakadásokhoz vezettek. Az egyházzakadás fogalma alatt jelen esetben olyan tudatosan felvállalt szakítást értünk, amely nem – kizárólag – külső nyomásra ment végbe, hanem valamiféle személyes vagy pedig elvi jellegű feszültség nyomán. Természetesen mindenféle konfliktusos jellege ellenére sem tekintjük ilyenformán egyházzakadásnak az utódállamokban önállóságra jutó egyháztestek jogi és egyházzervezeti különválását. Az alábbiakban két ilyen jelentősebb egyházzakadást vizsgálunk meg az 1920-as évekből. Elsőként az amerikai magyar református egyház 1921-ben kirobbanó és hosszú éveken át tartó ún. csatlakozási harcának egy fejezetét vesszük nagyító alá, majd pedig a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1928-ban kialakult egyházzakadást fogjuk bemutatni. Végül pedig a hasonlóságok feltárása nyomán a jelenség okait kívánjuk megvilágítani.

Az egység kérdése a református egyházban belül

Mielőtt az egyházzakadások történetének ismertetésébe kezdenénk, röviden szükséges utalni egy olyan, a magyar református egyház Trianon utáni történetét meghatározó momentumra, amelyet az egyháztörténet-írásunk gyakran nem méltat kellő figyelemre. Az 1867-es Kiegyezés nyomán ugyanis a református egyház egy fokozatos belső egységesülési folyamaton esett át. Ennek fontos mérföldköve volt az 1881-es debreceni zsinat, melyen a magyarországi egyházkerületek

¹ Jelen tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István kutatói ösztöndíja támogatásával készült.

² A területi, egyházzervezeti következményekkel kapcsolatosan ld. Csohány J.: Trianon és a református egyház. 2012. 75–83. p.

egységét mondták ki, kodifikálva az egységes református egyházat.³ Ez a jogi egységesülés tovább folytatódott, az integráció, a központi szervek fokozatos megerősödése a következő évtizedekben töretlenül zajlott. Ennek az egységesülésnek a közvetlen következménye, hogy a Konvent látókörébe került több, a szűkebben vett magyarországi határon kívüli református szórvány is, például Romániában, illetve Horvát-Szlavónországban, de nem szabad elfeledkezni az Amerikába kivándorolt magyar reformátusok szorosabb integrációjáról sem. Például az addig jogi tekintetben is hátrányos helyzetű horvát-szlavónországi református gyülekezetek jogviszonyát 1898-ban sikerült végül szabályozni, aminek következtében ezek az egyházközsegek a magyarországi egyház szerves részeivé váltak.⁴ Ennek az egységesülésnek két fontos jellemzőjére kell felhívni a figyelmet.

1. Egyrészt a világháború előtti években, amint arra például Mak-kai Béla több tanulmányában is felhívta a figyelmet, a református egyház missziói munkája, egyházszervezői tevékenysége szorosan összefonódott a magyar kormány nemzetépítő programjával, akár az amerikai, akár pedig az említett horvát-szlavónországi szórványról beszélünk.⁵ Természetesen mindez szervesen illeszkedett a református egyház liberális és nemzeti identitásába, mely a világháború végéig az egyházi közbeszéd fősodráát képezte. Emellett az áramlat mellett nem igazán jutottak más hangok szóhoz.

2. Az egységesülés azonban legalábbis felemás, de mindenféleképpen ellentmondásos folyamat volt. Kortársak véleménye szerint már az 1881-es zsinatról el lehet mondani, hogy tudatosan nem vette terítékre a református egyházat mélyen megosztó teológiai és ekkleziológiai kérdéseket, mert többek szerint ez már akkor egyházszakadást

³ Baráth B. L.: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége. 2009. 5–22. p.

⁴ Szentpéteri Kun B.: A Magyarországi Református Egyház külső rendje. 1948. 160–161. p.

⁵ Makkai B.: A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház. (1911–1942). 2004. 47–82. p.; Makkai B.: A Moldva-Oláhországi Református Missziói Egyházmege a dualista korszakban. 2017. 95–123. p.

okozott volna. Az akkor egymással szemben álló debreceni új ortodoxia és a liberális teológia vitája még évtizedekig meghatározó maradt.⁶ Amellett, hogy a liberális – konzervatív teológiai ellentét jelen volt egészen a korszak végéig, a későbbiekben kiegészült mindez a belmissziós teológiai irányzatok és az őket támadó konzervatívabb szellemiség közötti feszültséggel. Az ébredési és belmissziós irányzatok általában angolszász gyökerekkel rendelkeztek, és gyakran kifejezetten jó kapcsolatot tartottak fenn a többi protestáns felekezettel, egészen a baptistákig bezárólag. Velük szemben a racionalista-liberális német teológiai iskolákhoz kötődő, de nem ritkán a konzervatívabb lelkészek is értetlenkedve fogadták a belmissziós egyesületek munkásságát. Már ekkor felvetődött a kérdés – és mindegyik oldal saját meggyőződése szerint válaszolta meg –, hogy mit is tekinthetünk reformátusnak? Nem véletlen, hogy éppen az első világháborút megelőző években indul meg és erősödik fel a magát történelmi kálvinistának nevező irányzat, amely Sebestyén Jenő budapesti teológiai professzor szellemi iránymutatását követve ebben a sokszínűségben keresett határozottan konfesszionális és antiliberalis kiutat.⁷ Ezek a teológiai és szellemi törésvonalak azonban egészen az I. világháború kitöréséig rejtve maradtak, mert a közös nemzeti-liberális törekvések, amelyeknek gyakran az egyházi érdekeket, a missziót is alárendelték, elfedték az egyéb előjelű lövészárkokat. A világháború utolsó éveit azonban a magyar társadalmon belül egyébként is előtérbe helyezték az öröklött ellentéteket, a református egyházon belül pedig egyre jobban kiéleződtek a fentebb röviden ismertetett kontroverziák. Az 1918 és 1919 folyamán lezajlott politikai változások az egyházon belül is felszínre hozták ezeket az ellentéteket, melyek elkeseredett pozícióharcokban, majd pedig a egyházon belüli igazoló-eljárásokban és részben az elmarasztaló ítéletekben manifestálódtak. A trianoni trauma pedig végképp katalizálta a korábbi folyamatokat, és az egymásnak feszülő ellentétes csoportok harca az elszakadt egyházrészekkel ápolat kapcsolatra is rávetült.

⁶ Kovács Á.: Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. 2010.

⁷ Páll L.: A történelmi kálvinizmus. 1986.

Magyar reformátusok és episzkopálisok az Egyesült Államokban

Az amerikai magyar reformátusok a világháború végéig hivatalosan a magyarországi református egyház kötelékébe tartoztak. A világháború végével, illetve a Trianon okozta gazdasági és politikai sokk következtében ez a helyzet radikálisan megváltozott. Az amerikai kormány komoly lépéseket tett a külföldi, főképp a vesztes országokkal való kapcsolatok lazítására. A magyarországi egyházi vezetés pedig forráshiány és a magyar kormány nyomása alatt arra jutott, hogy inkább kényszerűen lemond az amerikai gyülekezetek feletti ellenőrzéséről. A Trianon után gyorsan megváltozó magyar külpolitikai célkitűzések egyébként is átforgatták az amerikai magyarsággal kapcsolatos legfontosabb irányelveket.⁸ Míg korábban többször felvetődött hazatelepülésük gondolata, illetve az anyaország támogatta az újvilág magyar kolóniáit és gyülekezeteit, addig 1920 után inkább a helyben maradásra buzdították őket, illetve komolyabb anyagi támogatást reméltek tőlük a megrendült magyarországi gazdaság helyreállítására.

Hosszas tárgyalások nyomán 1921 októberében a Tiffini Egyezmény aláírásával a magyarországi anyaegyház hivatalosan is elbocsátotta a Reformed Church in the U. S. és a Presbyterian Church részére a magyar gyülekezeteket. Mindkét felekezet a számos különbözőség ellenére is tagja volt a református egyházakat tömörítő nemzetközi szervezetnek, így formailag támadhatatlannak tűnt a döntés. A magyar kormány is támogatta a csatlakozást, így remélve a világháború előtt a Konventen keresztül az amerikai magyar református gyülekezeteknek juttatott több mint 70.000 dollár összegű kölcsön megtérülését. A csatlakozási szerződésekben ugyanis a fogadó egyházak megígérték a felvett hitel visszafizetését. Ebből a szempontból láthatjuk, hogy a csatlakozás minden magyarországi tényezőnek elemei érdeke volt, még a kockázatosnak ítélt felgyorsult asszimiláció veszélyével számolva is.⁹

A látszólag egyértelműnek tűnő történet azonban éppen itt vett fordulatot. Ugyanis néhány lelkész, köztük a képzett, széles teológiai

⁸ Puskás J.: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. 1982. 326–331. p.

⁹ Komjáthy A.: A kitántorgott egyház. 1984. 181–196. p.

műveltségű Peth Amboy-i lelképásztor, Nánássy Lajos (1881–1945) fenntartásai miatt nem csatlakoztak egyik előbb megnevezett egyházhoz sem, hanem az amerikai episzkopális egyházat – az anglikán egyház amerikai megfelelőjét – keresték meg társulási szándékkal.¹⁰ A magyar kormány, ugyan csak a színpad mögött, de támogatta őket, ugyanis egyrészt nem akart teljesen független gyülekezeteket hagyni, másrészt pedig a tekintélyes anglikán egyházzal való kapcsolatokat külpolitikailag fontosnak tartották. A kormány számára ugyanis a hitelek biztosított visszafizetésén túl a diplomáciai és propagandisztikus lehetőségek is figyelmet érdemeltek. Furcsa módon még a magyarországi református egyházon belül is talált irányzat támogatóra: az amerikai protestánsokat anyagi támogatás reményében két alkalommal, 1922-ben és 1924/25 folyamán meglátogató Baltazár Dezső tiszántúli püspök előbb csak hallgatólagosan, majd nyíltan is odaállt a tehetős episzkopális irányzathoz. Így történhetett meg, hogy 1921 végén megalakult a „Protestáns Episzkopális Egyházzal Társult Amerikai Magyar Református Egyház” tíz gyülekezettel.¹¹

Nánássy Lajos és legtehetségesebb fegyvertársa, a Duquesne-i lelkész, Sebestyén Endre ráadásul történeti és teológiai érvekkel is megpróbálták alátámasztani mozgalmukat. Amellett érveltek, hogy az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat óta, amelyen az erdélyi fejedelem által is támogatott konzervatív református körök vereséget mértek az angolszász presbiteriánus irányzatot képviselő, puritán szellemiségű mozgalomra, a magyar református egyház tulajdonképpen püspöki, tehát episzkopális egyház. Kiemelték a 18. században fennállt szívélyes viszonyt az anglikán és a magyar református egyházak között, melyek elsősorban Sinai Miklós debreceni püspök személyéhez köthetők, aki a 18. század végén a két egyház közötti szorosabb kapcsolat kiépítése mellett kardoskodott.¹² Ráadásul az éppen a világ

¹⁰ Szász L.: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25). 2012. 465–482.

¹¹ Szász L.: „Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek” – Magyar reformátusok csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz az 1920-as években. 2017. 22–32. p.

¹² Nánássy L.: Emlékezzünk régiekről. 1922. 1–2. p.; Nánássy L.: Ki követ el hitcsesért? I–III. 1923. 1–2. p.

keresztényeinek egyesítésén munkálkodó episzkopálisok komolyan vették a magyar reformátusok csatlakozási kérelmét.¹³ Jogilag is kedvezőbb helyzetet teremtettek a hozzájuk csatlakozó gyülekezeteknek, mivel meghagyták volna az ingatlanokat az gyülekezetek tulajdonában, de ami a legerősebb ütőkártya volt az episzkopális vonal kezében, az a hitvallások terén mutatott nagyvonalúság volt. Az episzkopálisok ugyanis megengedték a Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás további használatát is, mivel a szemük előtt egy világmeretű keresztény egységmozgalom lebegett, aminek hittani szempontból a lehető legalacsonyabb küszöböt szerették volna felállítani. Egyetlen kérdésben nem engedtek, ez pedig az apostolica successio tana volt. Ennek jegyében kötelezték a magyar református lelkészeket is pótlólagos ordinációra, illetve a konfirmációt ezentúl püspöki jelenléthez kötötték.¹⁴ A csatlakozással azonban éppen csak elindult az igazi küzdelem a különböző amerikai magyar református irányzatok között. Egymást árulással, „hitecserével” vádolták az egyházi sajtóban, levelezésben, a felekezetet váltó gyülekezetek, illetve a szétszakadó egyházközségek nem ritkán világi bíróság előtt perelték be egymást, ráadásul a küzdelemben a magyarországi egyházi vezetők is beleboynolódtak.¹⁵ Baltazár Dezső tiszántúli református püspök volt az, aki a legnagyobb elánal támogatja az episzkopális irányzatot, annak ellenére, hogy a Konvent nevében ő írta alá korábban a Tiffini Egyezményt. Baltazár 1922-ben és 1924/25-ben járt két alkalommal Amerikában, ahol a Debreceni Református Kollégium számára gyűjtött adományokat. Mivel számára az adománygyűjtés volt a prioritás, ezért megpróbált minden létező csoporttal és irányzattal jó viszonyt ápolni. Azonban amikor felismerte, hogy a legkomolyabb anyagi támogatást az episzkopálisoktól várhatja, akkor Nánássy nyomására az ő oldalukra állt.¹⁶ Ez a szakadás alkalmas volt arra, hogy leképezze

¹³ 15.000 Hungarians Join Episcopalians. In.: The New York Times, 1921. 10. 24. 15. p.

¹⁴ Nánássy L.: Egyszerű feleletek néhány közönséges kérdésre, amik az amerikai magyar református egyháznak a protestáns püspöki egyházzal való társulására vonatkoznak. 1922.

¹⁵ Komjáthy A.: A kitántorgott egyház. 1984. 220–221. p.

¹⁶ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL) I. 1. e. Elnöki iratok. 28. d. 1428/1922. Nánássy Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. Perth Amboy, 1922. 09. 29.

nem csupán az amerikai lelkészek közötti személyi ellentéteket, hanem egyúttal a magyarországi református csoportosulások közötti feszültségeket is. Az episzkopális csatlakozást azonban nem várt oldalról – az érintett gyülekezetek részéről érte a végzetes csapás. A gyülekezetek nem tudták a díszes püspöki ornátusokat megemészteni: ők valójában minden amerikai felekezettől független amerikai magyar református egyházat akartak. Ennek okán 1930-ra csupán egyetlen egyházközség maradt meg a csatlakozott egyházmegyében, pedig a kétségbeesett episzkopálisok még önálló magyar püspök beállítását is fontolgatták.¹⁷

Az amerikai egyházszakadáshoz tehát kellett egy elszakadást támogató politikai közeg, illetve a befogadó episzkopális egyház nyitottsága. Mindez nem lett volna elég a magyarországi politikai vezetés támogató fellépése és bizonyos magyarországi egyházi vezetők segítségével nélkül. Azonban az amerikai magyar reformátusok hosszú évek alatt elért egységét – a mai napig kihatóan – valójában a világháborús összeomlás és Trianon következtében keletkezett hatalmi vákuum sodorta végveszélybe. A kényszerűen megváltozott politikai helyzet adott arra lehetőséget, hogy gyülekezetek és egész egyházmegyek sorsára karizmatikus lelkészek és az ő személyes ellentétek gyakoroljanak sorsdöntő hatást.

Egyházszakadás a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben

A másik történet, amelyről szólnunk kell, Nagyváradon játszódott le. Nagyvárad a Trianon után kényszerűen és csak nagyon lassan megalkult, majd a román állam által oly sokára elismert Királyhágómelléki Egyházkerület központja volt. A Tiszántúli Református Egyházkerület román fennhatóság alá került gyülekezetei és egyházmegyéi csak a debreceni jóváhagyás, és az erdélyi egyházkerülethez tervezett csatlakozás elvetése után, 1921 nyarán, viszonylag lassan szánták rá magukat az önálló egyházkerületté szerveződésre.¹⁸ Azonban a ro-

¹⁷ Szász Lajos: „Nemcsak egyházi, de nemzeti érdek”. 2017. 30–31. p.

¹⁸ Molnár J.: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története. 1920–1942. 1999. 7–16. p.

mán állam a formálódó egyházkerületet még évekig nem fogadta el, a megválasztott püspököt, Sulyok István, korábbi nagyváradai esperest pedig nem volt hajlandó elismerni.¹⁹ Az elismerés késleltetése azon túl, hogy az államsegély folyósítását is akadályozta, egyfajta legitimációs krízist is okozott. Ugyan Sulyok Istvánt 1926-ban már másodszor iktatták be tisztségébe, de a hűségeskü letétele és a kerület elismertetése tovább tolódott. Bár 1926-ban már némi anyagai támogatást kapott a kerület a román kormánytól, és az esperesi kongrua is megérkezett, de a következő évben már mindezt ismét meg akarták vonni. Az elismertetés körüli bizonytalanságot nem csökkentette az 1928-ban, hosszas várakozás után kihirdetett vallásügyi törvény sem, amely a protestáns felekezeteket hátrányos helyzetbe hozta az állam által favorizált ortodox egyházzal szemben.²⁰ Mindez tehát nem csupán a földreform nyomán egyébként is siralmas helyzetbe került egyházkerület anyagi bizonytalanságát tartotta fenn, hanem egyfajta legitimációs krízist okozott, elsősorban a beiktatott, de el nem ismert püspök, Sulyok István személyével és autoritásával kapcsolatosan. Nem a véletlen műve tehát, hogy itt és ekkor játszódtak le az alábbi események.

A vizsgálni kívánt egyházszakadás néhány hónappal az új kultusztörvény kihirdetése előtt robbant ki Nagyváradon, az egyházkerület székhelyén. A történet főszereplője, Gyenge János 1920 előtt mintegy hét évig szolgált Nagyzerénd református lelkipásztorként. Már a világháború előtt is modern eszméket vallott, a Galilei-kör által is méltott könyvet írt 1912-ben a francia szeparáció történetéről. A proletárdiktatúra alatt állítólag baloldali nézeteinek adott hangot, ezért már a román hatóságok vonták eljárás alá, de mivel igazolni tudta korábbi antantbarátságát, ezért felmentették. Általános megrökönyödést váltott ki azzal a lépésével, hogy a Trianon után Nagyváradon megalakuló zsidó líceum egyik tanári állását foglalta el, ezért fel is függesztették lelkészi jellegét. 1926-ig tanári tevékenysége mellett az Evangéliumi Munkások Szövetségének (CE) igazolványával

¹⁹ Uo. 19–28. p.

²⁰ Uo. 28–30. p.

végzett lelki munkát Nagyváradon, emellett pedig több kötetben foglalkozott a lelki ébredés kérdéskörével, egészen határozottan támadva a kora magyar református egyházának lelki fásultságát és teológiai racionalizmusát.²¹ A későbbi események fényében fontos látnunk, hogy már 1923-ban „*A jelenkor nagy vallásos ébredései*” című munkájában méltatta a 20. század első évtizedeinek nemzetközi ébredési mozgalmait.²² Már ebben az írásában is érezhető Gyengének a történelmi egyházi keretekkel szembeni negatív attitűdje. Számára az igazi keresztyén lelki mozgalmat Magyarországon az egyesületek által képviselt belmissziói irányzatok képviselték, külföldön pedig azok a törekvések, többek között az amerikai kontextusban említett anglikán próbálkozás, melyek a történelem során kialakult egyházi keretek feloldásán, a szétszakadt közösségek egyesítésén munkálkodtak.²³ Egy évre rá Gyenge már sokkal határozottabb hangot ütött meg újonnan megjelent könyvecskéjében.²⁴ Írásában elsősorban a holland és skót egyházszakadások történetét elemzi svájci, amerikai és francia példák említésével. Gyenge meglátása szerint az egyházszakadások oka elsősorban a hivatalos, történelmi egyházak lelki életében történt lanyhulás, az ébredési mozgalmak visszautasítása és a mélyebb hitéletet igénylők kiszorítása volt. Végül pedig megállapította, hogy a szorosabb államegyházi keretből kiszabadult szabad egyházak sokkal termékenyebbek, mint az államegyházi közösségek. A könyve legtöbbet kritizált része mégis a nemzetközi párhuzamok fényében közölt rövid elemzése a magyar református egyház helyzetéről. Gyenge szerint a magyar egyházi élet rákfenéje a 17. században, az erdélyi fejedelmek nyomására, a kálvini elvek lábbal tiprásával létrejött szinte korlátlan püspöki uralom, amely még a 20. század elején is érezteti káros hatásait.²⁵ A magyar ébredési mozgalom saját öndefiniálási kísérlete és történeti gondolkodása szempontjából is izgalma-

²¹ Gyenge János életére, a mozgalom történetére nézve l. Molnár J.: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története, 1920–1942. 1999. 123–130. p.

²² Gyenge J.: *A jelenkor nagy vallásos ébredései*. 1923.

²³ Uo. 18–33. p.

²⁴ Gyenge J.: *A református szabad egyházak története*. 1924.

²⁵ Uo. 24–25. p.

sak a református egyház „hitbeli összeroppanásáról” írott sorai. Gyenge szerint ugyanis a 19. századi racionalista-liberális német teológia a felelős a magyar egyházi vezetők teológiai tévedéseiről. Provokatív módon kiemelte a sokak által ismert és tisztelt egykori teológiai professzort és püspököt, Nagy Károlyt mint a lelki kútmérgezésért leginkább felelős személyt.²⁶ A váradi lelkész a megújulás egyetlen lehetőségét ezek után a szabad egyházzá alakulásban látta. A szabad egyház nem csupán az államtól való anyagi függőségről mondana le, ezzel természetesen a lelkészi államsegélyről, a kongruáról is, hanem egyszersmind újjászervezné az egyház egész szervezetét az önkéntes egyháztagság bevezetésével és szigorúbb egyházfegyelem gyakorlásával. A szabad egyház a lelkipásztoraival szemben is magasabb követelményekkel léphetne fel, sarkallva őket a komolyabb belmissziós feladatok végzésére. Az egyházszervezet átalakítása pedig sokkal intenzívebb pásztori felügyeletet tenne lehetővé. Gyenge az élethossziglan tartó püspöki mandátum megszüntetésére is javaslatot tett, csakúgy, mint a világiak és a nők fokozottabb részvételére az egyházi szolgálatokban. Az egyházi tisztséget viselőket el kellene szerinte tiltani a pénzügyi munkájában való részvételtől, de szükséges lenne az egyházból a napi politikát is száműzni. Végül pedig a lelkész-képzés hangsúlyait is sokkal inkább a gyakorlatra helyezte volna az elmélet helyett.²⁷ Meglátása szerint az egyház belső válsága, rendszerszintű problémái eredményezik azt, hogy számosan hagyják el a romániai magyar református gyülekezeteket, a gyógyír azonban egyértelmű: „Sürgősen meg kell csinálnunk éppen azért a lelkészek és hívek egyházi fegyelmezésére, a fokozottabb lelkipásztori munkálkodásra az Ige odaadóbb hirdetésére építendő szabad, hívő református egyházat, hogy az egyfelől véget vessen a további kiválásoknak, másfelől visszahódítsa komoly, puritán hitéletével az eddig elszakadt buzgó lelkű egyháztagjainkat.”²⁸

²⁶ Uo. 28–31. p. Erdemes Gyenge meglátásait párhuzamba állítani pl. Szikszai Béni a Bethánia karizmatikus vezetőjének visszaemlékezéseivel, aki nagyon hasonló történeti narratívát vázolt fel. Ld. Szikszai B.: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetből.* 2015. 15–68. p.

²⁷ Gyenge J.: *A református szabad egyházak története. 1924.* 32–38. p.

²⁸ Uo. 39. p.

Gyenge ez utóbbi gondolataira már 1924 őszén határozott válasz érkezett, visszautasítva a történelmi egyházi keretek felbomlasztásának minden kísérletét. Jancsó Sándor az Erdélyi Református Egyházkerület Nagyhetén tartott előadásában „lélekrontásnak, nemzet- és egyházellenes bűnnek” minősítette a történelmileg kialakult egyházszervezet megbontásának kísérletét.²⁹ Gyenge pályája azonban egyáltalán nem tört meg a könyvét ért negatív kritikák hatására. 1926-ban visszaállították lelkészi jellegét, majd előbb ellenszolgáltatás nélkül vett részt Nagyváradon egy újabb, az ún. réti parókialis kör felállításában, ahová – tanári állásáról történt lemondása után – 1927 tavaszán nevezték ki segédlelkésznek. Azonban 1927 folyamán már többször is elégedetlenségét fejezte ki anyagi megbecsültsége, illetve lelkészi státusza miatt. Azt szerette volna elérni, hogy rendes lelkészi státuszba kerüljön, és ezzel együtt a fizetését is felemeljék. Kérését azonban elutasították, majd ezután került sor 1927 decemberében a presbitérium tagjainak megválasztására. A presbitérium tagjaira nézve az egyházközség elnöksége – élén Sulyok István püspökkel – saját listával állt elő, amely nem tartalmazta Gyenge nevét, aki segédlelkészként nem volt hivatalból a testület tagja. Gyenge és követői ekkor önálló jelölő ívet készítettek, és a választáson, ez alapján szavaztak, azonban végül az erre a listára leadott szavazatokat nem vették figyelembe, ami miatt a réti presbiteriek tiltakozást nyújtottak be, ám ez eredmény nélkül maradt. A konfliktus további eszkalálódását próbálta elkerülni, egyúttal pedig engedetlensége miatt Gyengét akarta megregulázni Sulyok István azzal, hogy áthelyezte őt Szatmárhegyre segédlelkésznek, Gyenge nagyváradi kollégája és ellenfele, Csernák Béla sógora mellé. Gyenge mindezt visszautasította, január 23-án írott levelében megtagadta az engedelmisséget, majd január 29-re hívta össze támogatóit a „Presbiteri Szabad Egyház” megalakítására. Mire a megalakulást a megjelent mintegy 500 fő kimondta, addigra Gyengét az egyházkerület vezetése már felfüggesztette lelkészi állásából.³⁰

²⁹ Idézi: Molnár J.: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története, 1920–1942.* 124. p.

³⁰ Uo. 125–127. p.

A kortársak – maga Gyenge is – elsősorban a Gyengét ért vélt vagy valós sérelmekkel magyarázták a mozgalom megindítását.³¹ Amíg a mozgalom ellenzői ebben Gyenge jellemtelenségét vélték felfedezni, addig Gyenge a romániai magyar református egyház romlottságát és urambátyám rendszerét kritizálta emiatt, de a közösség megalakulásának körülményeit megpróbálta tágabb kontextusba illeszteni. Az 1928 nyarán megjelent apologetikus pamfletjükben Gyenge és lelkésztestára, Pálffy István, volt berei református lelkész több szempontból közelítették meg az egyházalapítást. Tagadhatatlan, hogy érvelésük egyik alapeleme a Gyengét – és rajta keresztül a gyülekezetét – érő sérelem volt.³² Emellett Gyenge szinte szóról-szóra megismételte az 1924-ben már egyszer papírra vetett vádjait a magyar református egyház hitbeli összeomlásáról.³³ Érvelésük szerint a korrupt és hitetlen egyházi vezetés szemét már régóta szúrta az ébredési hitet terjesztő Gyenge munkássága, a presbiterválasztás csak a szikrát gyújtotta be a puszkaporos hordó alatt.

Mindenesetre Gyenge és köre, alapvetően az egyik nagyváradi parókiális körre támaszkodva önálló egyházat alapított. Egyházukat az államtól független „szabad egyházként” hirdették, mely kizárólag önkéntes hozzájárulásokból kívánja fenntartani magát. Erősen bíztak abban is, hogy a külföldi protestantizmus elismeréséről és támogatásáról fogja biztosítani az újonnan alapult szabad egyházat.³⁴ Gyenge mozgalmát azonban részben hallgatólagosan, részben pedig konkrét lépésekkel is, a helyi román hatóságok és a kultuskormányzat is a szárnyai alá vette. Gyenge maga is több esetben tárgyalt nem csupán a helyi román hatóságok vezetőivel, hanem egy alkalommal még a bukaresti kultuskormányzattal is.³⁵ Természetesen mindezt a

másik oldal is megtette, azonban nem tudták elérni azt, hogy a román hatóságok betiltsák az új egyházat. Gyengéék a baptistákhoz és adventistákhoz hasonló jogokat nyertek, tehát lényegében állami támogatás nélkül ugyan, de szabadon tarthattak istentiszteleteket. Sulyok Istvánnak csupán azt sikerült elérnie, hogy az újdonsült közösség lelkészei nem viselhették a református lelkési palástot, és az egyház nevében nem jelenhetett meg a református jelző. Ez a tehetetlenség a püspök részéről szinte kézzel foghatóvá teszi a számunkra az elismertetésért küzdő egyházvezető vergődését a megosztásra törekvő államhatalommal szemben.

Az 1928-ban megalakult egyház azonban kifejezetten rövid életűnek mutatkozott. Gyenge János 1931-ben bocsánatot kért, visszafogadták a református egyházba és 1932-től már megválasztott református lelkészként szolgált Szalárdon. Habár Gyengéhez 1928 tavaszán csatlakozott a már említett Pálffy István, és egy időre a csatlakozás szándékával Nagyváradra érkezett Benkő Viktor, zombori lelkész, a Bethánia egyik prominens vezetője, az utóbbi közreműködése végül kudarcba fulladt.³⁶ A várt tömeges csatlakozás tehát elmaradt, ráadásul mind az erdélyi, mind pedig a magyarországi egyházi és világi lapok szinte egyöntetűen elítélték a mozgalmat. Gyenge ellenfelei minden áron megpróbálták a jelenséget lokalizálni, és kizárólag az ambiciózus lelkész személyes ügyeként láttatni. Az erdélyi Református Szemle például azért utasította el a mozgalmat, mert az szerinte „tisztán egyéni érdekek szolgálatában áll s (...) merőben ellentmond a magyar kálvinizmus belső lelki és történeti alkatának”.³⁷ Vásárhelyi János, a későbbi erdélyi püspök már a megalakulás után néhány héttel, 1928 februárjában összeállította a szabad egyházat elítélők narratívájának elmaradhatatlan elemeit.³⁸ Azt, hogy nehéz ebből a narratívából kiszakadni, jól érzékelteti Szász Zoltánnak az Erdélyi CE Szövetség történetéről írott tanulmánya, amiben a szövetséget próbálja védeni a Gyenge mozgalmával való bármilyen összefüggés vádjától.³⁹ Határo-

³¹ Csernák B.: „Szabad egyház” mozgalma Nagyváradon. 1928. 1–3. p.

³² Gyenge J. – Pálffy I.: A tiszta kálvini szervezettű Romániai Magyar Presbiteriánus Egyház megalakulása és életharca. 1928. 6–8. p., 31–33. p., 49–57. p.

³³ Uo. 16–23. p.

³⁴ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) C/68. Sebestyén Jenő levelezése 4. d. Ágoston Sándor levele Sebestyén Jenőhöz. Feketics, 1928. 04. 20.

³⁵ Molnár J.: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története, 1920–1942. 129–130. p.

³⁶ Benkő Viktor. 1928. 3. p.

³⁷ A Gyenge János által felidézett botrány. 1928. 76. p.

³⁸ Vásárhelyi J.: „Szabad Egyház” mozgalma Nagyváradon. 1928 82–86. p.

³⁹ Szász Z.: Az erdélyi CE Szövetség a két világháború között. 2007. 1000–1002. p.

zotán támadta a nagyváradi szakadókat a magyarországi világi sajtó is, főképp a nemzeti érdek veszélyeztetése miatt többek között a „magyarság árulóinak” nevezték őket.⁴⁰ Az anyaországi református lapok már részletesebben, immár nem csupán a nemzet, hanem az egyház szétszakítását is számon kérve ítélték el a mozgalmat.⁴¹

Molnár János az egyházkerület történetét feldolgozó kötetének vonatkozó fejezetében azonban érzékelteti, hogy a kortársak egyöntetűen meghozott ítélete csupán az érme egyik – jóllehet talán a fontosabbik – oldala, szerinte ugyanis Gyenge mozgalmát „*az egyház megújulása iránti igény megnyilatkozásaként*” is lehet értelmezni.⁴² Egyfajta egyházi megújulási mozgalomként értékelte Szimonidesz Lajos evangélikus lelkész is a Századunk (a korábbi Huszadik Század körének lapja) hasábjain az új egyház létrejöttét. Szimonidesz nagyobb lélegzetvételű írásában nagyra értékelte Gyengék visszatérési kísérletét a presbitériánus gyökerekhez, dicséretben részesítette őket az egyházszervezési elveikért, és a hiteles, becsületes egyházvezetési gyakorlat miatt. Sokkal negatívabb volt a véleménye ugyanakkor a szabad egyházat letiporni vágyó református egyházi vezetőkről.⁴³ Ezt a politikai baloldaltól érkező mérsékelt támogatást emelte magasabb szintre az egyébként a keresztyén egyházakkal szemben erős fenntartásokkal élő Népszava. Tagadhatatlan, hogy az önkéntes egyházfenntartói hozzájárulás, a presbitériumban biztosított egyharmados női kvóta, a világi evangélisták szerepének hangsúlyozása, a püspöki tisztség megszüntetése és nem utolsósorban a magyar nemzeti politikai tömörülés helyett a romániai szociáldemokraták támogatása újszerűen hatott. Mindez pedig többek szemében ténylegesen úgy tűnhetett, mint az egyházi élet modernizációjára, egyfajta szabad, szociális egyház létrehozását célzó kísérlet.⁴⁴

⁴⁰ 8 órai újság, 1928. 04. 28. 3. p.

⁴¹ Komjáthy A.: A nagyváradi egyházszakadás. 1928. 41.p.; Szabad egyház és egyéni akció. 1928. 43. p.

⁴² Molnár J.: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története, 1920–1942. 123. p.

⁴³ Szimonidesz L.: Hogyan keletkezik máról holnapra új egyház? 1928. 479–486. p.

⁴⁴ Romániai református szabadegyházi papok a szociáldemokrácia táborában. In.: Népszava, 1929. 08. 8. 3. p.

Ez a baloldaltól érkező, jobbára csupán elismerő szavakból álló támogatás azonban nem ellensúlyozhatta a mozgalom ellen szóló érveket. Ráadásul feltehetően belső, személyes ellentétek léptek fel már viszonylag korán a szervező lelkészek és Benkő Viktor között.⁴⁵ A szabad egyház – hivatalos nevén: Romániai Magyar Presbitériánus Egyház – saját lapot hívott életre, és Nagyvárad környékén komoly agitációt fejtett ki. A kezdeti lelkesedés azonban hamar lelohadt: egyrészt a vidéki gyülekezetek nem csatlakoztak, a támogató lelkészek tábora sem nőtt, de a legfontosabb: hosszú hónapok küzdelmei után sem tudták elérni, hogy a román állam elismerje őket, és államsegélyt folyósítson a lelkészek számára. Eleinte ugyan a helyi román hatóságok jóindulatúan viseltettek az irányukban és megengedték számukra az agitációt, illetve kilátásba helyezték az államsegély kiutalását, de ez utóbbi végül nem történt meg. Összességében a nagyváradi egyházszakadás is komoly erkölcsi veszteséget okozott a helyi református közösségnek: az egymás ellen pereskedő, a helyi és országos román hatóságok előtt egymást bevádoló, rágalmazó reformátusok képe komoly botránkozást okozott.

Gyenge Jánosék kudarcát végül is a következő tényezők okozták: 1. Velük szemben a magyarországi és a erdélyi magyar református közvélemény egységesen lépett fel, így a nemzetárulás vádját nem tudták magukról lemosni. 2. Nem kapták meg a román kormányzatól az általuk várt támogatást, az állam által nyújtott bármilyen segítség pedig összességében csak rontotta a közösség megítélését. 3. A szabad egyháznak nem sikerült az ügyét vallási kérdésként prezentálni, a közvélemény nemzeti keretrendszerben értékelte azt, és mint a nemzeti egység megbontóit ítélte el őket. Egyedül a nemzeti retorikát elutasító szociáldemokrata csoportok felé sikerült nyitniuk, ám az ő támogatásuk a református hívek megnyerése szempontjából jelentéktelennek bizonyult. 4. Végül pedig a református egyháztagok mindenfajta elégedetlenségük dacára sem voltak készek arra, hogy az egyházszakadást válasszák. A történelmi, nemzeti népegyház iránti vágy sokkal erősebbnek bizonyult a lelki megújulást és erősebb szociális jelenlétet hirdető presbitériánus felekezeti modellnél.

⁴⁵ RL/C/68. 4. Benkő Viktor levele Ágoston Sándornak (Másolat). Zombor, 1928. 05. 1.

Összegzés

Amennyiben a két ismertetett példát együtt vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a következő közös tényezők működtek közre az egyházszakadások kibontakozásában, illetve azután azok kudarcában:

1. Elengedhetetlen volt mindkét történetben az adott területen az intézményes egyház legitimációs krízise. Az amerikai esetben az évtizedes konventi függés után hatalmi vákuum alakult ki, Nagyváradon pedig a királyhágómelléki egyházkerület elismertetése körüli hosszan elnyúló krízis játszott szerepet.
2. Mindkét esetben kifejezetten karizmatikus vezetők álltak a mozgalmak élén, akik okkal vagy ok nélkül, de úgy érezték, hogy a korábbi keretek között nem tudják minden ambíciójukat kielégíteni. Ráadásul mindkét szellemi vezető képes volt egyfajta teológiai köntöst adni a mozgalmuknak. Határozottan ki lehet tehát jelenteni, hogy a személyi aspektusok, sérelmek mind Nánássy Lajos, mind pedig Gyenge János esetében komoly szerepet játszottak a események alakulásában.
3. Fontos háttérét és alapját képezte a mozgalmaknak két sajátos, Trianon előtt háttérbe szorított teológiai és egyházszervezeti fel fogás. Érdekes módon mintha egy skála két szélső értékét képviselné a két mozgalom, hiszen míg Amerikában az episzkopális hagyomány feléléstése jelentette az alapot, addig Nagyváradon ezzel teljesen ellentétesen, a presbiterianizmus volt a hívószó. Míg Nánássyék a Szmármánmeti zsinat határozataira építettek, addig Gyengéék mozgalmuk az akkor elutasított puritán tételekre támaszkodott. Ez a két szélső érték talán azt is jelzi, hogy a református egyház az 1920-as évekre még nem zárta le kellőleg ezt a 19. században inkább csak zárójelbe tett ekkleziológiai vitákat.
4. A végül csak ideiglenesnek bizonyult sikerhez hozzájárult mindkét esetben a helyi politikai vezetés, és Amerikában az egyházi szervezetek támogatása is. Azonban végül a román helyi hatóságok pártfogása egyrészt kevésnek, másrészt pedig inkább károsnak bizonyult. Az amerikai episzkopálisok is elvesztették egy idő után a lelkesedésüket, de kétségtelenül türelmesebbek és elköltelezettek voltak a román hatóságoknál.

5. Végezetül pedig meg kell említeni, hogy a helyi közösségekben mindkét esetben élt egyfajta függetlenedési vágy. Ez Amerikában sokkal inkább a helyi kultúra nyomán alakult ki, Nagyváradon pedig Gyenge János személyes karizmájának köszönhetően formálódott ki a hívekben.

Amennyiben a két mozgalom bukásának, illetve lassú kimúlásának okait keressük, akkor a következő, részben közös elemeket fedezhetjük fel:

1. Mindkét esetben szerepet játszott a gyülekezetek túróképesége. Az amerikai közösségek sokkal konzervatívabbak voltak, mint azt a lelkesek gondolták, illetve valójában függetlenedni akartak, nem pedig csatlakozni bármelyik amerikai felekezethez. A nagyváradi szakadás pedig arra vetett fényt, hogy az újítások csakis egy nagyvárosi, kulturálisan is nyitottabb közegben találhatnak támogatásra, szélesebb bázist kiépíteni a vidéki gyülekezetek körében már nem volt lehetséges.
2. Gyenge Jánosék számára a végső kudarc talán legfontosabb okaként az egyházi és világi közvélemény egyöntetű elutasítását említhetjük. Az episzkopális csatlakozási kísérlet esetében ez az egyetemes elutasítás csak viszonylag később alakult ki, talán ezért is maradt fenn tovább ez a szerveződés.
3. Mindkét esetben fontos szerepet játszott a bukásban a gyorsan lelohadó lelkesedés a fogadó egyházi és politikai oldalon.
4. Végül pedig megállapíthatjuk, hogy egyik esetben sem sikerült a – főleg Amerikában változatosan artikulált – nemzeti szempontok meghaladása, zárójelbe tétele. Mindkét esetben döntővé vált, hogy a mozgalmak nem tudtak kiszabadulni a nemzeti egység megbontásának vádjai alól. Emellett pedig sikertelenül próbálták meg a teológiai, illetve kegyességi nézeteik kifejtését. Míg az amerikai egyházszakadást ugyan alacsony színvonalon, de mégis egyfajta teológiai diskurzus kísérte, addig a nagyváradi szakadás nyomán a szakadók ellenfelei gondosan kerülték a teológiai vitát, feltehetően a Gyengéék által képviselt nézetek, legalább részbeni megalapozottsága miatt.

Bibliográfia

- A Gyenge János által felidézett botrány. In.: Református Szemle, 1928. XXI. évf. 5. sz. 76. p.
- Baráth Béla Levente: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége. In.: Mediárium, ISSN 1789-0357, 2009. III. évf. 1–2. sz. 5–22. p.
- Benkő Viktor. In: Református Híradó, 1928. VIII. évf. 12. sz. 3. p.
- Csernák Béla: „Szabad egyház” mozgalma Nagyváradon. In.: Református Híradó, 1928. VIII. évf. 7. sz. 1–3. p.
- Csohány János: Trianon és a református egyház. In.: Egyháztörténeti Szemle, ISSN 1585-7476, 2012. XIII. évf. 2. sz. 75–83. p.
- Gyenge János: A jelenkor nagy vallásos ébredései. Nagyvárad: Béres Károly Könyvnyomdája, 1923.
- Gyenge János: A református szabad egyházak története. Nagyvárad: Béres Károly Könyvnyomdája, 1924.
- Gyenge János–Pálffy István: A tiszta kálvini szervezett Romániai Magyar Presbiterianus Egyház megalakulása és életharca. Nagyvárad: Kosmos Nyomda Lapkiadó Vállalat R. T., 1928.
- Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1984.
- Komjáthy Aladár: A nagyváradi egyházszakadás. In.: Kálvinista Szemle, 1928. IX. évf. 6. sz. 41. p.
- Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2010. ISBN 978-963-236-306-6
- Makkai Béla: A Fiumei Egyesült Protestáns Misszióegyház. (1911-1942). In.: Uő: Idegenben. Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, 2004. ISBN 963-85785-6-4, 47–82. p.
- Makkai Béla: A Moldova–Oláhországi Református Missziói Egyházmegye a dualista korszakban. In.: Pro Minoritate, ISSN 1216-9927, 2017. tavasz, 95–123. p.
- Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története, 1920–1942. h. n.: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999.
- Nánássy Lajos: Egyszerű feleletek néhány közönséges kérdésre, amik az amerikai magyar református egyháznak a protestáns püspöki egyházzal

- való társulására vonatkoznak. New York: Presiding Bishop and Council Department of Missions Foreign-Born Americans Division, 1922.
- Nánássy Lajos: Emlékezzünk régiekről. In.: Magyar Egyház, 1922. I. évf. 27. sz. 1–2. p.
- Nánássy Lajos: Ki követ el hitcserét? I – III. In.: Magyar Egyház, 1923. II. évf. 2. sz. 1–2. p., 1923. 3. sz. 1–2. p., 1923. 4. sz. 1. p.
- Páll László: A történelmi kálvinizmus. In.: Ladányi Sándor (szerk.): Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Budapest: Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1986. 151–184. p.
- Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- Szabad egyház és egyéni akció. In.: Kálvinista Szemle, 1928. IX. évf. 6. sz. 43. p.
- Szász Lajos: „Egy sirja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25). In.: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. ISBN 978-963-312-151-1, 465–482. p.
- Szász Lajos: „Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek” – Magyar reformátusok csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz az 1920-as években. In.: Valóság, ISSN 0324-7228, 2017. LX. évf. 9. sz. 22–32. p.
- Szász Zoltán: Az erdélyi CE Szövetség a két világháború között. In.: Református Szemle, C. k. 2007. 4. sz. 966–1023. p.
- Szentpéteri Kun Béla: A Magyarországi Református Egyház külső rendje. Budapest, 1948.
- Szikszai Béni: Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetből. Kolozsvár: Koinónia, 2015.
- Szimonidesz Lajos: Hogyan keletkezik máról holnapra új egyház? In.: Századunk, 1928. III. évf. 479–486. p.
- Vásárhelyi János: „Szabad Egyház” mozgalma Nagyváradon. In.: Református Szemle, 1928. XXI. évf. 6. sz. 82–86. p.